

ԲՆԱԳՐԵՐ

ՋՈՒՎԻԵՏԱ ԷՅՆԱԹՅԱՆ

ՉԱՏԻԿ ԵՎ ԾՌԱԶԱՏԻԿ (2). ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐՈՐԳ ԾՂԲ-Ի՝ 1102, 1197, 1292 ԵՎ 1539 ԹԹ. ԾՌԱԶԱՏԻԿՆԵՐԸ¹

(Ուսումնասիրություն և բնագրեր)

Քանալի բառեր՝ հաշվարկ, էաս Ալեքսանդրացի, Իրիոն, հակասովյուններ հունական եկեղեցու հետ, Գրիգոր Վկայասեր, Հովհաննես Սարկավազ:

Տևական պատերազմները, հարևան եկեղեցիների հետ դավանաբանական վեճերը, որոնք սպառնում էին հայ ժողովրդի և եկեղեցու ինքնուրույնությունը, ստիպեցին նրանցից սահմանազատվել նաև եկեղեցական տոների հաշվարկների հարցում:

Քրիստոնեության տարածումից հետո եկեղեցական տոների՝ հատկապես Զատիկի ճշգրիտ հաշվարկը դարձավ մի խնդիր, որի շուրջ ծավալվեցին մեծ բանավեճեր: «Զատիկի տոնը, – գրում է Մ. Աբեղյանը, որ կապված էր գարնանամտի գիշերահավասարի, սրանից հետո եկող առաջին լուսնալրի ու սրան հաջորդող կիրակի օրվա հետ, կախված էր ուրեմն, թե՛ լուսնական և թե՛ արեգակնային շրջաններից: Իսկ դրանց հաշիվներն անել հեշտ չէր»²:

Հայտնի է, որ մինչև Նիկիայի ժողովը (325 թ.) Զատիկը տոնում էին հրեաների հետ միասին՝ գարնանամտից հետո պատահող լիալուսնի օրը: Ժողովից հետո որոշվեց տոնը տեղափոխել առաջիկա կիրակի:

Անանիա Շիրակացին այսպես է ներկայացնում Զատիկի տոնը. «Զուրբ տոն Զատիկի հաստատեաց Տէր ի վերայ Լուսնի ... Հայաստանեացս առաւել ճշմարտապէս անուանի Զատիկ Տեառն, այսինքն զատուցեալ յամենայն հեթանոսականաց և հրէականաց տաւնից»³:

Զատիկ և նրա հետ կապված եկեղեցական տոների ճշգրիտ հաշվարկը կարգավորվեց էաս Ալեքսանդրացու գլխավորած Ալեքսանդրիայի տոմարա-

¹ Սույն հոդվածը երկրորդն է մեր «Զատիկ և ծագատիկ» հոդվածաշարում, տե՛ս «Եկեղեցական տոների շուրջ հայոց և հարևան եկեղեցիների միջև հակասությունների մասին: Զատիկ և ծագատիկ», *էջմիածին*, 2017, № 4, էջ 122-134, որտեղ ներկայացրել ենք առաջին 532-ամյա զատկական շրջանի ընթացում պատահած հունական և հայկական զատիկների տոնակատարության տարբերության՝ ծագատիկի պատմությունը: Խոսք է 570, 665, 760, 1007 թթ. ծագատիկի պատճառով հայոց ու հարևան եկեղեցիների միջև հակասությունների և դրանց հետևանքով առաջացած լուրջ ընդհարումների պատմության մասին է:

² Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, Գիրք 1, Երևան, 1944, էջ 380:

³ Ա. Աբրահամյան, *Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը*, Երևան, 1944, էջ 292, 297:

գետների ժողովից հետո (561 թ.): Ստեղծվեց $28 \times 19 = 532$ տարի տևողությամբ ունեցող գատկական մեծ շրջանը, որը միանշանակ չընդունվեց բոլոր եկեղեցիների կողմից: Կոստանդնուպոլսի եկեղեցին ընդունեց Իրիոն տոմարագետի կազմած գատկական շրջանը, որի պատճառով 532-ամյակի ընթացքում չորս անգամ ($95 + 95 + 95 + 247$) գատկի օրը տարբեր էր լինում հայ և հարևան եկեղեցիների հաշվարկներում: Այդ երևույթը հատնի է «ծնագատիկ» անունով:

Իրա հետևանքով հայոց և հարևան եկեղեցիների գատկական հաշվարկները տարբերվում էին միմյանցից: Այս հարցին տարբեր դարերում անդրադարձել են տարբեր հեղինակներ՝ Անանիա Շիրակացին, Հովհաննես Սարկավազը, Սամուել Անեցին⁴: «Ըստ Իրիոնի գործելեացն ըստ Հրէայն առնեն զՋատիկ և ի սուրբ ժողովոյն Նիկիայ անկանին նգովքն, որք օրինադրեցին ոչ առնել Ջատիկ ընդ խաչահանունսն: Իսկ մեք ի միւս կիրակէն տամք և գերծանիմք ի նգովից, զի Հայք ոչ ընկալան զթիւր օրինակն, որպէս և ոչ զժողովն Քաղկեդոնի»⁵, – գրում է Կիրակոս Գանձակեցին:

Իեռևս VII դարում Անանիա Շիրակացին ապագա սերունդներին խորհուրդ էր տալիս. «Եւ զի՞նչ պարտ է մեզ զԻրոնին պատմել եւ կամ ընդդիմանալ նմա, այդ զնորայն ի նորայն թողցուք ... եւ մեք տաւնեսցուք մի աշխարհապէս, այդ աստուածաբար»⁶:

Անանիա Շիրակացու «Ջատկի ճառը» «Հայտնություն ճառի» հետ մեկտեղ հրատարակել է Քերովբե Պատկանյանը⁷: Առաջին հրատարակությունից 67 տարի անց Ա. Աբրահամյանը «Ջատկի ճառը» հրատարակեց «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» գրքում (էջ 292-299):

Ջատկի մասին ընդարձակ աշխատություն ունի նաև Հովհաննես Սարկավազը⁸: Նա ամբողջական հատվածներով կրկնում է Անանիա Շիրակացուն:

Առաջին 532-ամյակի վերջին ծնագատկից՝ 1007 թ.-ից 95 տարի անց լրանում էր գատկի տվյալների կրկնության 95-ամյա շրջանը: Խոսքը 1102 թ. ($1107 + 95$) մասին է, երբ հույները գատիկը տոնել են ապրիլի 6-ին, իսկ հայերը մեկ շաբաթ անց՝ ապրիլի 13-ին:

Հերթական այդ ծնագատկի մասին մանրամասն տեղեկություն է հաղորդում Մատթեոս Ուոհայեցին. «Ի թուականութեանն Հայոց ՇԾԱ (1102) եղև

⁴ Ա. Աբրահամյան, անդ, էջ 292, Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Սարկավազի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 269-270: Սամուել Անեցի և շարունակողներ, Փամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 143:

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 43:

⁶ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 298:

⁷ Անանիա Շիրակացի, Մնացորդք բանից, հրատ Բ. Պատկանյան, Ս Պետերբուրգ, 1877:

⁸ Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Սարկավազի մատենագրությունը, էջ 269-276: Ինչպես Պատկանյանի, այնպես և Աբրահամյանի հրատարակությունները կազմված են մեկական ձեռագրի հիման վրա: Աբրահամյանի Շիրակացու և Սարկավազի հրատարակություններից մեծապես օգտվել են հետագա ուսումնասիրողները:

շփոթումն մեծ և ահաւոր խառնակումն հայոց, վասն զի ի սուրբ զատիկէն եղեն մոլորեալք տասն ազգ հաւատացելոց», քանի որ Իրիոնի հաշվարկներով առաջնորդվող «տասն ազգ հաւատացելոց... հետեւողք շար սերմանցն, զոր սերմանեաց պիղծ հերետիկոսն Իրիոն»⁹, շփոթեցին զատիկի օրը:

Ինչպես Մ. Օրմանյանն է ներկայացնում, «Այս անգամ... ծնագատիկը... աւելի նշանակութիւն կունենար, որովհետեւ կատիններ ալ Հայոց հետ շփման մէջ կգտնուէին եւ Յոյներուն հետ համաձայն էին Իրոնեան տոմարին... Եւ Հայոց դէմ եղողներուն թիւը կաճէր: Վրացիք արդեն Յունաց հետ կանուխէն համաձայնած էին»¹⁰: Միայն ասորիներն էին հայերի հետ համաձայն, սակայն վերջում նրանք էլ ուրացան դաշինքը և համաձայնության եկան հույների հետ: Ստացվեց այնպես, որ «ամենայն քրիստոնեայք տօնեցին զԶատիկն միով եօթնեկու յառաջ՝ յաւուր Ծաղկազարդի, բաց ի Հայոց»¹¹:

1102 թ. ծնագատիկի պատմությունը կապված է Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի (1066-1105 թթ.) անվան հետ: Նրա ժամանակը բնութագրող՝ ստորև ներկայացվող ամփոփ պատմական ակնարկը նպատակ չի հետապնդում մանրամասն քննել աղբյուրները:

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո երկրում մնացել էին քաղաքական ոչ մեծ միավորներ, որոնք Հայոց թագավորության բեկորներ էին: Հասարակական, տնտեսական և մշակութային զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող սելջուկ թուրքերի ներխուժումը մեծ Հայք և դրացի երկրներ՝ խորապես բացասական հետևանքներ ունեցավ:

Տնտեսական և մշակութային կյանքը ենթարկվեց խոշոր վայրիվերումների: Հայաստանում պահպանվող մանր թագավորություններն ու իշխանությունները, որոնք բյուզանդական կարճատև տիրապետության ընթացքում թուլացել էին, սելջուկյան արշավանքներից հետո աստիճանաբար քայքայվեցին: Հայկական միացյալ անկախ պետականության վերականգնման հնարավորության չկար: Բյուզանդիայի վարած նենգ քաղաքականության հետևանքով զգալի թվով հայ բնակչություն գաղթեց դեպի Փոքր Ասիա և Կիլիկիա: Արտագաղթողների մեծ մասը հաստատվեց Կիլիկիայում:

Այդ ժամանակ մեծ կարևորություն էր ստացել հայոց կաթողիկոսության և նրա աթոռի տեղի հարցը: Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը (1019-1058 թթ.) Անիից հեռացավ, երբ հույները գրավեցին այն (1046 թ.): Պետրոս Գետադարձից հետո ընտրված Խաչիկ Բ Անեցին (1058-1065 թթ.) չենթարկվեց հունական կողմի ոտնձգություններին: Նրան տեղափոխեցին Փոքր Ասիա, որտեղ նա մնաց մինչև մահը:

⁹ Մաաթեոս Ուոնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 286:

¹⁰ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջմիածին, 2001, էջ 1547:

¹¹ Ա. Տէր-Յովհաննիսեան, Ժամանակագրութիւն ս. Երուսաղէմի, 1890, հ. Ա, էջ 132:

Նոր կաթողիկոս ընտրելու հարցը կարևոր էր ինչպես հայոց եկեղեցու, այնպես էլ հույների համար. «Յոյներ, որ ամբողջապէս Հայաստանի տիրացած էին, Խաչիկի մահուընէ ետքը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան դեմ արգելքներ դրին, կարծելով, թէ այս կերպով կրնան Հայերը Յունական եկեղեցոյ դավանութիւնն ընդունելու և անոր հետ ձուլուելու ստիպել»¹², — գրում է Մ. Օրմանյանը:

Ա. Զամինյանը հետևյալ բառերով է բնորոշում այդ ժամանակը. «Յոյներ մոլեռանդ ու տմարդի քաղաքականութեամբ... թույլ չտուին Հայոց նոր կաթողիկոս ընտրել... Հայրապետական աթոռն եօթն ամիս պարապ մնաց: Հայ մեծամեծներն ամեն կերպ աշխատեցան այս վերջին հարուածը բուժելու»¹³:

Հույները չէին վստահում կաթողիկոսներին. «Վերջին կաթողիկոսները կասկածելի եղած էին կայսրներուն, թէ կրնան գործիք ըլլալ հայրենասէր խումբին, եւ գործի գլուխ անցնելով կրնան ապստամբեցնել Հայաստանցիները», — գրում է Մ. Օրմանյանը¹⁴: Եկեղեցու այդ վիճակը՝ «Հայրապետական թափուր աթոռը բազմապատիկ հոգ պատճառեց հայ իշխաններին»¹⁵:

Եկեղեցու անվտանգ գոյութիւնը խնդիր էր նաև Կիլիկիայում. «Կիլիկիայի հայկական պետութիւնը շրջապատված էր թշնամի հարևաններով... Առաջնահերթ խնդիր էր բարելավել հարաբերութիւնները Բյուզանդիայի հետ... Բյուզանդիան ուներ հեռուները գնացող նպատակներ: Նա եկեղեցական միութեան հարցի տակ տեսնում էր նաև Կիլիկիան Հայաստանի քաղաքական ենթարկումը իրեն»¹⁶: Նկատի առնելով ժամանակի քաղաքական իրավիճակը, հույների հետ համաձայնութեամբ 1065 թ. գումարովեց Ծամնդավի ժողովը, որը կաթողիկոս ընտրեց ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից մեկի՝ գիտնական, փիլիսոփա Գրիգոր Մագիստրոսի որդուն՝ Վահրամին: Հույները նրան արդեն արժանացրել էին դուքսի կոչման, և նա «իբրև վանական հռչակուած էր իր գիտութեամբն ու սրբութեամբ... Իբրև կաթողիկոս նա յայտնի է Գրիգոր Վկայասեր կոչմամբ»¹⁷:

Գրիգոր անունը նա վերցրեց կաթողիկոս ընտրվելուց հետո. «Գիտելի է... թէ Վկայասերն, որ յառաջն Վահրամ կոչուր, ի ձեռնադրիլն կաթողիկոս՝ կոչեցաւ Գրիգորիս կամ Գրիգորիոս»¹⁸: Անվանափոխութիւնը Վահրամի ցանկու-

¹² Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին և իւր պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 60:

¹³ Ա. Զամինեան, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 204-205:

¹⁴ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1488:

¹⁵ Ա. Տէր-Միքէլեան, Հայաստանեայց եկեղեցին և Բիւզանդեան ժողովոց պարագայք, Մուսկուա, 1892, էջ 153:

¹⁶ Հ. Բարթիկյան, «Նոր նյութեր Կիլիկիայի Հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերութիւնների մասին», ԲՄ, № 4, 1958, 286:

¹⁷ Ա. Զամինեան, նշվ. աշխ., էջ 205:

¹⁸ Մ. Զամինեան, Հայոց Պատմութիւն, հ. Բ, Ե, 1984, էջ 1031:

թյունն էր. «Ուզած է իր հանգուցեալ հօր անունն ալ իր վրան առնել... Գրիգոր անունով օծուիլ»¹⁹ : Նշանավոր հոր ձեռքի տակ պատշաճ կրթութիւն և դաստիարակութիւն ստանալով, Վահրամը հրաժարվեց ամուսնական կյանքից և դարձավ վանական: Մ. Օրմանյանը համոզված է. «Կրնանք ըսել, որ ինքն կաթողիկոսանալու հաւանութիւնը տուած էր պարզապէս կաթողիկոսական աթոռին պարապութեան վերջ մը տալու համար»²⁰ :

Նա մեկ տարի մնաց Ծամնդավում, հետո երկար տարիներ ճանապարհորդեց: Կինելով «Իշխան և Գրիգոր Լուսաւորչի ցեղից, ջանացաւ Հայաստանեայց եկեղեցին պայծառացնել... Սա առաջինն է Հայաստանեայց եկեղեցու հայրապետաց մեջ, որ հասկանալով իւր եկեղեցու համաշխարհային նշանակութիւնն, սկսաւ աշխատիլ այլ եկեղեցաց ծանօթանալու, առաւել նկատելի անելով նորա փառաւորութիւնը»²¹ :

Ինչպէս Մ. Օրմանյանն է նշում. «Գրիգոր Վկայասերը լոկ անուանական կերպով յանձնառու եղաւ կաթողիկոս ըսուիլ, և Յոյներուն կայսեր իբր երաշխաւորութիւն տալ իր անունը՝ կաթողիկոսական աթոռին պահպանութեան եւ Հայ եկեղեցու պաշտպանութեան համար, պաշտօնին հոգածութիւնը ուրիշներու թողլով, եւ զինքն միշտ ազատ ու համարձակ պահելով, որ կարենայ պարապիլ իր սիրելի գրական աշխատութեանց եւ հոգեւորական բարեպաշտութեանց»²² :

«Նա ներանձնական կեանքի համար էր կոչուած և ոչ թէ առաջնորդ լինելու մի ժողովրդի, որ երբեք ու թշուառ վիճակի մէջ էր և կարօտ հզօր կամքի ու այլ նկարագրի տէր գործիչներին, — գրում է մէկ այլ ուսումնասիրող... Թուրքաց հրոսակների Բիւզանդիոնում արիւնահեղ դեպքերից մեղմաբարոյ Վկայասէրը զարհուրած՝ միտքը գրեց հրաժարուել կաթողիկոսութիւնից և միայնակեցութեան նուիրուել»²³ :

Նա 1075 թ. ճանապարհորդել է Կ. Պոլիս, Եգիպտոս և Երուսաղեմ, շուրջ 25 տարի պանդխտել՝ մինչև 1100 թվականը: Քանի որ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը տեղագրական անուն չի ունեցել, այլ միշտ կոչվել է «կաթողիկոսութիւն Ամենայն Հայոց», «նա իրաւունք ունեցաւ իր հայրապետանոցը հաստատել այնտեղ, ուր կը գտնուէր ազգին քաղաքական կեդրոնը»²⁴ :

Աթոռապահ թողնելով տեր Բարսեղին՝ Վկայասերը հայոց եկեղեցու ինքնուրույնութիւնը պահպանելու մտահոգութեամբ «զնացեալ ի Կոստանդինապօլիս, արար բազում գրեանց թարգմանութիւնս եւ ճառից, որ և ընթեռնուր և

¹⁹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1492:

²⁰ Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին..., էջ 60:

²¹ Ա. Տէր-Միքէլեան, նշվ. աշխ., էջ 153-154:

²² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1493:

²³ Ա. Զամինեան, նշվ. աշխ., էջ 205-207:

²⁴ Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին..., էջ 55:

վարդապետեր և մէկնէր ի լեզուս Հայոց զՍուրբ Գիրս, ընդ որ հիանային ընդ պարծանք մերոյ ազգիս»²⁵ :

Սրբերի վարքերի և վկայաբանությունների նկատմամբ ցուցաբերած հատուկ սիրո, նրանց տոները աստվածաշնչական ընթերցումներով հարստացնելու համար է նա ստացել «Վկայասէր» պատվանունը: «Նրա հրահանգով հայացվել են Հովհան Ոսկեբերանի, Եփրեմ Ասորու, Գրիգոր Աստվածաբանի և այլոց վարքերը... Նրա նախաձեռնութեամբ է խմբագրվել Տոնամակ-Յայսմավուրքը, ճաշոց ծիսամատյանի մի զգալի մասը, սահմանվել են 46 տոների նոր ընթերցվածներ»²⁶ :

Գրիգոր Վկայասերի աշխատանքը բարձր է գնահատվել հետագայում: Այսպես, Ղ. Ալիշանը գրում է. «Հոգին Սուրբ ազդեաց սուրբ Հայրապետին Գրիգորիսի աստվածասիրի և Վկայասիրի և նոր սկսեալ յօրինեաց զսա՝ ըստ ամենայն տօնից արժանապէս, ի դէպ սաղմոսիւք և ընթերցուածովք աստուածախօսիւք... քաջ տեղեակ էր յունական լեզուին և դպրութեանն, յիրս և ի բանս ըստ ամենայնի վարժ և կիրթ»²⁷ : «Վկայասերը... այնպիսի գործ է ձեռնարկում, որ թեև օտարներն ունեին, բայց հայերն էլ սեփականը պիտի ունենային՝ սեփական տոնակարգային միավոր»²⁸ , – գրում է Մ. Ավդալբեգյանը:

Հայ եկեղեցում նշվող տոները ոչ միայն կրոնական բովանդակություն ունեին, այլև արտացոլում էին հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրն ու մշակութային կյանքի իրադարձությունները, ինչպես, օրինակ՝ հայոց տառերի գյուտը, Վարդանանց ազատագրական պայքարը, որոշ գործիչների կենսագրությունը, ինչպես և համաքրիստոնեական ժողովածուներից հայտնի այլևայլ ժողովուրդների պատմության դրվագներ:

Մ. Ավդալբեգյանն ընդգծում է. «Պարձենկոտությունը ու սնափառությունը չէ, որ խոսել է հովվապետ Վկայասերի մէջ, այլ քաղաքական հեռատեսությունը՝ սահմանազատվելու ըստ ամենայնի գերիշխանություն ստացած հոլանդներից ու նրա եկեղեցուց»²⁹ : Ուստի դժվար է չհամաձայնել Մ. Օրմանյանի հետևյալ մտքին. «Եթէ հայոց եկեղեցին իրեն յատուկ գիրն ու գիրքերը չունենար, երբեք պիտի շկարենար իբր ինքնուրույն եկեղեցի իւր գոյութիւնը ապահովել... Հայը... եթէ չունենար իր գիրն ու գրականությունը, որ իբրեւ խարիսխ յուսոյ... անոր ապաւէն եղաւ իւր ալեծուսի վտանգներուն և իւր ցրուած և

²⁵ «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց որք առ Քրիստոս փոխեցան», Լ. Տէր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 511:

²⁶ Ընտրանի Հայ եկեղեցական մատենագրության, աշխատասիրությամբ Պ. Խաչատրյանի և Հ. Քոստյանի, էջմիածին, 2003, 398:

²⁷ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վեներիկ, 1901, էջ 349-352:

²⁸ Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմավուրք» ժողովածուները, Երևան, 1982, էջ 29:

²⁹ Նույն տեղում:

վայրավատին կեանքին մէջ, այսօր հագիւ թէ Հայ ազգի մը յիշատակը մնացած կըլլար»³⁰ :

Կիլիկիայում թարգմանություններն արվում էին այնտեղ բնակվող հայերենին տիրապետող հույների ու ասորիների օգնութեամբ, որոնք բնագրերը բառացի էին թարգմանում, և այնուհետև դրանք սրբագրվում և հղվում էին հայ խմբագիրների կողմից: Թարգմանութեան այդ նոր եղանակի սկզբնավորումը կապվում է Գրիգոր Վկայասերի անվան հետ. «Խմբագիրների դերում հիմնականում հանդես են գալիս ժամանակի հայ հոգևոր կյանքի խոշորագույն ներկայացուցիչները՝ Գրիգոր Վկայասերը, Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբրոնացին, Վարդան Արևելցին և ուրիշներ»³¹ :

Որպես Գրիգոր Վկայասերի ժամանակ պատահած ծնագատիկի տարի՝ ձեռագրերում հիշատակվում է ՇԼԱ = 1082 թ.³² : Նույն թվականն է նշել Հ. Տաշյանը. «Թուղթ Գրիգորի Վկայասիրի Հայոց վարդապետի վասն գատիկին. — Ի թուականութեանն Հայոց ՇԼԱ (531) = 1082, ի սուրբ գատիկն շեղեցան ժազգ... եւ Հայք եւ Ասորիք միայն մնացին հաստատուն»³³ :

Սակայն, ինչպես վերը նշել ենք, իրականում ծնագատիկը պատահել է 1102 թ.-ին: Հնարավոր է, ՇԾԱ (551) = 1102-ը սխալմամբ արտագրվել է ՇԼԱ (1082) և փոխանցվել ձեռագրից ձեռագիր:

Մ. Օրմանյանը բերում է Մատթեոս Ուռհայեցու տված թվականը՝ 1102 թ.-ը, որը «գառիթ ընծայեց նորոգելու այն տարածայնութիւնները, որոնք տեղի ունեցած էին 95 տարի առաջ՝ 1007-ին»³⁴ :

Դեռևս VII դ. իր Զատիկի ճառում Անանիա Շիրակացին տոնի մանրամասն պատմությունը շարագրելիս գրում էր. «Իբրև դեպի ի շաբաթու հինգ ապրեղի ըստ Իրոնական թուոյն, համարին գնա լրումն եւ ի վեց ապրեղի առնեն զգատիկն... Բայց մեզ քաւ լիցի տաւնել ընդ նոսա եւ կրել նգովս»³⁵ : Այս բացատրությունը գրեթե նույնութեամբ կրկնել է Հովհաննես Սարկավազը³⁶ : Ի դեպ, այս մեծ տոմարագետը Գրիգոր Վկայասերի ժամանակակիցն էր, նրան մտերիմ մի անձնավորություն³⁷ : Հետաքրքրական է, որ երկու խոշորագույն տոմարագետների օրոք էլ ծնագատիկ է պատահել՝ Անանիա Շիրակացու օրոք 665 թ., Հովհաննես Սարկավազի՝ 1102 թ.:

³⁰ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 324:
³¹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Ասորիների դերը հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կյանքում ժԲ-ԺԳ դարերում, Վեներիկ, 1989, էջ 26:
³² ՄՄ 583, ք. 237ա, ՄՄ 581, ք. 424բ:
³³ Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 658 (ն. Վիենն. 237, ք. 39ա):
³⁴ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1547:
³⁵ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 297:
³⁶ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Սարկավազի մատենագրությունը, էջ 273-274:
³⁷ Մ. Ավդալբեգյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

1102 թ. ծնագատիկի խառնաշփոթի ժամանակ, որոշ առաջնորդներ նամակ գրեցին Վկայասերին՝ օգնություն խնդրելով: Վկայասերն իր պատասխան թղթում, որ գրեթե ամբողջությամբ պահպանվել է Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրություն» մեջ³⁸, հորդորեց հաստատուն մնալ հայրենի ավանդության վրա և երբեք չտատանվել³⁹: Այդ թուղթը նաև որպես առաձին միավոր է շրջանառվել ձեռագրերում⁴⁰, և նրա քննական բնագիրը հրատարակված է⁴¹: Թղթում կան հետևյալ քաջալերող խոսքերը. «Գոհանամք զԱստուծոյ յամենայն ժամ, որ մինչև ցայժմ յանաստուած հեթանոսացն տերանցն զանգիտեաք և դատէաք և այժմ ի քրիստոնէիցդ նոյնպէս... Արդ, ամենեքեան, որ իմում հայրապետութեանս և հաւատոյս կցորդ էք, մի՛ թուլութեամբ և աշառանօք պատկառէք և կամ երկնչիք և զԱստուած վաճառէք վասն սնտոի կենացս... և երաշխաւոր ես եմ ձեզ առ Քրիստոս»⁴²:

Այս պատասխանը արտագրվել է հետագա մի քանի դարերի ընթացքում և բարձր գնահատվել սերունդների կողմից. «Այդ խօսքերը շատ նշանակալից են Վկայասերի բերանը, զոր ոմանք յունադաւան և ուրիշներ հոռմէադաւան ընել կը ճգնին, եւ անոր բերնին մէջ եղած սիրայորդոր միութեան նպատակը՝ հպատակութեան եւ դաւանափոխութեան գաղափարին հետ կը շփոթեն... Այս հայրապետական թուղթին զօրութեամբ, որ շրջաբերականի ձեւն ունի, ուռհայեցիք եւ բոլոր Հայեր հաստատեցան ի վերայ ճշմարտութեան, իրենց գատիկը Ապրիլի 13-ին ընելու, եւ Յոյներուն հետ Ապրիլի 6-ին շքնելու»⁴³:

1102 թվականից 95 տարի անց՝ 1197 թ. պատահեց հաջորդ ծնագատիկը, որը «շատ մեծ շփոթ պատճառեց վրացիներու եւ հայերու միջեւ Հայաստանի հիւսիսային կողմերը, որ Վրաց իշխանութեան ներքեւ էր եւ ուր յունական դրութիւնը կը տիրէր»⁴⁴:

Այդ ծնագատիկի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել⁴⁵: Նրան մանրամասն անդրադարձել է Մ. Չամչանցը. «Յամի Տեառն 1197 և ի թուին Հայոց Ոսթ (646) դարձեալ դիպաւ այլայլութիւն զատկի, որ ասի ծնագատիկ, որպէս և եղէալն էր իննսուն և հինգ ամօք յառաջ՝ յաւուրս Գրիգորի

³⁸ Մատթէոս Ուռհայեցի, նշվ. աշխ., էջ 288-292:

³⁹ Ա. Չամբնեան, նշվ. աշխ., էջ 209:

⁴⁰ Օրինակ՝ ՄՄ 609, ք. 266բ-294ա, ՄՄ 701, ք. 60ա-61բ, ՄՄ 771, ք. 254ա-258բ:

⁴¹ Հնտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության, Երևան, 2003, էջ 399-401: Մատենագիրք Հայոց, հ. Ժէ, Երևան, 2016, էջ 85-88: Մեր պատրաստած բնագիրը գետեղված է սույն հոդվածի վերջում:

⁴² Մատթէոս Ուռհայեցի, նշվ. աշխ., էջ 290-291:

⁴³ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1548:

⁴⁴ Ա.նդ., էջ 1790:

⁴⁵ Ա. Տէր-Յովհաննիսեան, Ժամանակագրական պատմութիւն ս. Երուսաղէմի, էջ 178, Սմբատայ սպարապետի Տարեգիրք, Վեներտիկ, 1956, էջ 207, Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, 2014, էջ 234:

Վկայասիրի... Եւ յոչ առնուլ հայոց յանձն տօնել ընդ վրացիս, այլ շաբաթով միոյ յետոյ քան զնոսա, սկսան վիճել... և ի սաստկանալ կոռուցն՝ յարձակեցան վիրք ի մին յեկեղեցեացն հայոց և հրձիգ արարին զայն, յորում այրեցան ոգիք քառասուն: Ի զէն ընթացան յայնժամ հայք՝ առնուլ միաբան զվրէժ ի վրաց, և դղրդեցաւ քաղաքն ամենայն»⁴⁶: Ըստ Մ. Չամչանցի՝ խոսքը Թիֆլիսի մասին է՝ «Թերևս ի Տփիսիս քաղաքի»⁴⁷:

Հայերի և հույների միջև նույնպիսի անհանգստություն եղավ Կիլիկիայում, բայց «քանզի զօրագոյն էին անդ հայք ի ձեռն իշխանութեան Լևոնի մեծի», այն ավարտվեց ընդամենը հայերի հասցեին շարախոսություններով⁴⁸:

1197 թ.-ից 95 տարի անց՝ 1292-ին պատահեց հաջորդ ծնագատիկը. «Ի թուականութեան Հայոց Չեմ (741 = 1292) եկն եհաս ամն մոլորման, յորում գրեալ է, թէ Յոյնք մոլորին և մինչ ակն ունեաք յայլասեռից կրել մաքառումն: Ի տանէ բուսաւ թշուառութիւն, զի ազգս հայոց պատահեալ ի միմեանց յերկուս բաժանեցան յանաւզուտ վիճումն բերելով և ոչ կացին մնացին մինչև ի գալուստ կենարար շարշարանացն, յորում վասն ստուգութեան Զատիկին»⁴⁹: Խոսքը դարձյալ ապրիլի 6-13 մասին է:

Այս մասին այլ կարծիք ունի Մ. Չամչանցը, ապրիլի 6-ը համարելով «ուղիղ հաշիվ», գրում է. «Անկաւ ի Հայս խոռվութիւն... ի թուին Հայոց Չեմ (741), զի դիպաւ դարձեալ խոտորումն աւուր տօնի զատիկին, որ ասի ծնագատիկ, որոյ աղագաւ ծագեցաւ վէճ և աղմուկ այլևայլ տեղիս, զի ոմանք ըստ ուղիղ հաշուի յապրիլի վէցն կամէին տօնել ընդ Յոյնս, և ոմանք շաբաթով միոյ յետոյ՝ այսինքն յերեքտասաներորդ աւուր նորին ամսոյ՝ ըստ ցուցանելոյ առաջիկայ տումարի իւրեանց»⁵⁰:

Նրան համակարծիք է նաև Գ. Ալիշանը, որն իր միտքն արտահայտել է շափածոյով. «Ի քառասուն և մի թրւի / Որ ընդ եօթանցն է հարիւրի / Եղև ոմանց յամառութիւն / Ի սուրբ Զատիկէն մոլորութիւն... / Քանզի ըզվեց ապրիլէին / Որ ճշմարիտ էր օր Զատիկին / Ի բաց թողուլ բաշաղէին / Զերեքտասան օր ընտրէին»⁵¹:

Որոշ աղբյուրներում ծնագատիկի տարին համարվում է 1295 թ. և կապվում Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի (1293-1307 թթ.) անվան հետ. «Իսկ հայրապետն մեր Տէր Գրիգոր աստանօր սխալեաց մեծապէս և ի բաց եկաց ի ճշմարտութենէն, զի թողեալ զքնական և զհայրենի շաւիղս նախնեացն

⁴⁶ Մ. Չամչանց, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1984, էջ 161:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ ՄՄ 583, ք. 218ա:

⁵⁰ Մ. Չամչանց, Հայոց Պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 286:

⁵¹ Գ. Ալիշան, Հայապատում, Վեներիկ, 1901, էջ 519:

սրբոց՝... բռնութեամբ տօնեաց եւ ետ տօնել ամենայն աշխարհին Կիլիկեցոց զօր Ծառգարդարին Յարութեան և արար Զատիկ առանց ազատութեան»⁵² :

Մ. Օրմանյանը չի ընդունում այդ կարծիքը. «Վասն զի անհնար է 1295-ին ծռագատիկի տարին, որուն տոմարական հաշիւէն զատ պատմական պարագաներն ալ կը հակառակին»⁵³ :

Մ. Զամչյանցը ծռագատիկի տարին կապում է Ստեփաննոս կաթողիկոսի անվան հետ (1290-1293 թթ.) «Տեսեալ Հեթմոյ՝ թէ երկաքանչիւր կողմն պնդեալ կան ի կարծիս իւրեանց և հակառակութեամբ կագեն ընդ իրեարս, կոչեաց առ ինքն զՍտեփաննոս կաթողիկոս ի Հռոմկալէ ի Սիս և հաւանութեամբ նորա հրամայեաց ժողով գումարել եպիսկոպոսաց և վարդապետաց ի քաղաքի անդ... Աղաչեաց թագաւորն քննել անաշառ զուղիղ ժամանակ զատկի... եւ նոքա զգուշաւոր հետազոտութեամբ ի վերայ հասեալ սահմանեցին տօնել յայնմ ամի ի վեցն ապրիլի ըստ եկեղեցւոյն Յունաց... Բայց բնակիչք մեծին Հայոց սկսեալ ի Կեսարիոյ ի վեր՝ ըստ առաջին սովորութեան իւրեանց՝ տօնեցին միով շաբաթով յետոյ»⁵⁴ :

Ղ. Ալիշանը հայտնում է, որ զատկի ուղիղ ժամանակը որոշվեց իմաստունների ժողովում՝ հիմք ունենալով Աստվածաշունչը, աստղագետների կարծիքը, լուսինը աչքով տեսնելու հանգամանքը. «Զաստուածաշունչ գիրս քննեցին... / Յաստեղագէտսն քաջ հարցուք, / Յետոյ զլուսինն աչօք տեսաք... / Որով հրաման կանոնեցաւ / Տօնել ի վեց հաւաստեցաւ»⁵⁵ :

Ինչպես Մ. Օրմանյանն է նշում. «Ծառագատիկի հաշիվը ոչ միայն Հայերը Յոյներէն կը զատէր էասեան եւ Իրոնեան տոմարներուն տարբերութեամբը, այլեւ Լատիններ ալ, որոնք Իրոնեան տոմարով կ'ընթանային: Լատիններ լեցուն էին Կիլիկիոյ մէջ, Լատինամիտներ կ'իշխէին Հայերուն վրայ»⁵⁶ :

Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Հեթումը գտնում էր, որ հայոց հաշիվը մոլորություն էր, և պատճառաբանությունը, թե ««յետոյ զլուսինն աչօք տեսաք», իբրեւ թէ կարենար իր աչքով կշռել լուսնի լրման վայրկեանը, մինչ էասեան եւ Իրոնեան տոմարներու տարբերութիւնը քանի մը վայրկեաններու վրայ հիմնուած հաշիւ է, թէ լրումը շաբաթ օրուան վերջը, թե ոչ կիրակի օրուան սկիզբը կը հանդիպի»⁵⁷ : Իրոք, լուսնին նայելով՝ հնարավոր չէ որոշել նրա ճշգրիտ հասակը մի քանի ժամի տարբերությամբ:

Փաստեր կան, որ Կիլիկիայի որոշ վանքեր 1292 թ. զատկի տոնը նշել են մյուսներից մեկ շաբաթ անց. «Պարկեշտ վաներն ոչ ընկալան, նաև բազումք

⁵² Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, հ. Բ, 1859, Փարիզ, էջ 194:

⁵³ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջմիածին, 2001, էջ 2021:

⁵⁴ Մ. Զամչեանց, Հայոց Պատմութիւն, հ. Գ, էջ 286:

⁵⁵ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 519:

⁵⁶ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2021:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 2022:

յեպիսկոպոսաց, և ի վարդապետաց ոչ հաւանեցան, և ոմանք ի ծածուկ պահեցին, վասն որոյ բազումք գանեալ և աքսորեալ հալածական եղեն»⁵⁸ : Պատճառը կաթողիկոսի որոշումն էր «եւ սակաւ առ սակաւ զամենայն աւանդութիւնս Հռոմոց եկեղեցւոյն սպրդեալ մուծանել ի մերս եկեղեցի, և ի մերոյս ի բաց քեցել մի մի»⁵⁹ :

1292 թվականից 247 տարի անց՝ 1539 թ. պատահեց հաջորդ ծոպատիկը. «Յոյնք ծաղկազարդին Զատիկ են արարեալ»⁶⁰ : Զատիկի տոնակատարութեան հետ կապված տարածայնություններում կարևոր էր հետևել նախորդ ճրագալույցի օրը սուրբ լույսի հայտնվելուն: Այդ մասին կարող էին վկայել Երուսաղեմում տիրոջ գերեզմանի մոտ գտնվող մարդիկ: Գ. Սրվանձտյանցը գրում է, որ 1539 թ. զատիկի նախորդ օրը հայերը նույնիսկ փորձում են կաշառել հույներին, որ իրենք էլ մասնակցեն ապրիլի 6-ին սուրբ լույսի հայտնվելուն. «Ոմանք ի Հայոց ասեն... Փլափիոս շՊատրիարքին թէ՛ զմէր եպիսկոպոսք այլ մուծէք ընդ ձեզ, որ իմանամք զճշմարտութիւն բանին, մինչ զի Շ (500) ոսկի այլ խոստացան, և ոչ թողին... ըզՇ (500) ոսկին Ռ (1000) արարին, և նոքա ոչ հաւանեցան»⁶¹ : Իսկ հետո պարզվել է, որ հույները զատիկի օրը սուրբ լույսի փոխարեն «Տարան շախմախ և քիպրիթ պահեալ ի դուրին... մեծաձայն բարբառով աղաղակեցին թէ՛ Լույսն ելաւ Հռոմոց ազգին: Բայց չէր ճշմարիտ բանք նոցին... այլազգիք, որ ի դուռն էին, զամէն զլոյսն նոցա խաւար անուանեցին»⁶² : Մինչդեռ հայկական զատիկի օրը «յորժամ մերձեցաւ տաւն սուրբ Պասեքին, ... ամենքս միահամուռ մտաք առաջի լուսաբուլս սուրբ գերեզմանին... աղաչելով... Փրկչին... սուրբ գերեզմանին, անտես չի՛ արար զտառապեալ լուսաւորչին, լոյսն թռաւ ի կանթեղին»⁶³ :

Մ. Օրմանյանը այս ամենը նկարագրելուց հետո նշում է. «Այս պարագաները պատմելով, բնաւ դիտում չունինք լոյսի խնդիրը բացատրել, այլ միայն ժամանակին տիրող զգացումներն ու հաւատքը ծանօթացնել»⁶⁴ :

Արդեն մի քանի հարցուրամյակ շարունակվում է բարեբեր սուրբ լույսի բնութեան մասին բանավեճը⁶⁵ : Մինչ այսօր էլ այդ լույսը ինքնաթիռներով տեղափոխվում է աշխարհի տարբեր երկրներ:

⁵⁸ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 195:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 312:

⁶¹ Գ. Մրուանձտեանց, Թորոս աղբար, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 455:

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2606:

⁶⁵ Փ.Մ. Авдуловский, Святой огонь, исходящий от Гроба Господа Бога... в день Великой Субботы в Иерусалиме, Москва, 1887; А.А. Волков, А.В. Московский, С.А. Сошинский, П.В. Флоренский, Т.А. Тутова, “Чудо Благодатного огня”, Наука и религия, № 3, 2012.

ԲՆԱԳՐԵՐ

1. Գրիգոր Վկայասերի աշխատության քննական բնագիրը պատրաստել ենք Մատենադարանի հետևյալ շորս ձեռագրի համեմատությամբ.

Ա – ՄՄ 583 (ԺԴ-ԺԵ դդ.), թ. 237բ-241ա,

Բ – ՄՄ 581 (ԺԴ դ.), թ. 425ա-426բ,

Գ – ՄՄ 732 (ԺԴ դ.), թ. 284ա-286բ,

Դ – ՄՄ 1666 (ԺԴ դ.), թ. 250բ-253ա:

ԹՈՒՂԹ ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԿԱՅԱՄԻՐԻ ՀԱՅՈՑ ՎԵՐԱԴԻՏՈՂԻ ՎԱՄՆ ԶԱՏԿԻ

Ի թուականութեան¹ Հայոց ՇԼԱ (= 1082) ի սուրբ զատկէն մոլորեցան Ժ (10) ազգք² հաւատացելոցն³: Եւ հայք և ասորիք միայն մնացին հաստատուն: Եւ հոռոմք և ֆռանգք⁴ հետևեցան Իռիոնի, որ արկանէր⁵ զտուժարն յԱպրիլի Ե(5)ն, և զլրումն լուսնին հանդիպեցուցանէր ի տաւնն⁶ Ղազարու, զոր հայք և ասորիք և եբրայեցիք արկանէին յԱպրիլի Զ(6)ն, որ հանդիպեցուցանէ⁷ ի տաւնի ծառզարդարին: Յորժամ ժողով արարին զԻռիոն ոչ կոչեցին⁸, և նա նախանձեալ և եկեալ գաղտ առեալ⁹ զվեցն հինգ արար, վասն որոյ յամեն ՂԵ(95) ամ մոլորին Յոյնք ի Զատիկն: Յայնժամ դասք քահանայիցն, որ էին ի քաղաքին¹⁰ Ուռհայ ազգ արար¹¹ ի տեառն Գրիգորիսի հայոց կաթողիկոսի Վկայասիրին, և նա գրով ձեռին իւրոյ հաստատեաց զնոսա անշարժ կալ ի հաւատս ուղղափառութեան: Եւ էր պատճէն թղթոյն այսպես, զոր գրեաց յՈւռհայ.

«Քրիստոսի ճշմարիտ սիրողացդ և դաւանողացդ¹² սրբոյ երրորդութեան քահանայիցդ և իշխանացդ և այլ ամենայն ժողովրդոցդ ողջոյն: Զաստուածասիրութեան զգիրս ձեր ընթերցաք և զխրնդիրս¹³ ձէր լուաք վասն ստուգութեան սուրբ Զատիկին և յոյժ գոհութիւն մատուցաք Աստուծոյ, որ շարժեաց զձեզ յայդ: Եւ արդ տէր¹⁴ Յնսուս Քրիստոս զարասցուցէ զձեզ ի նոյնդ¹⁵ կալ հաստատուն և տալ պատասխանի ընդդիմողաց¹⁶: Գիտէ ինքն ամենագէտն

¹ Գ թուականութեանն

² ԲԴ ազգ

³ ԳԴ հաւատացելոց

⁴ ԳԴ փռանկիք

⁵ Բ արկանէ

⁶ Բ տաւն

⁷ Բ հանդիպեցուցանէր

⁸ Բ + ի ժողովն

⁹ Բ + զգիրն բերեաց

¹⁰ ԳԴ քաղաքն

¹¹ ԳԴ արարին

¹² Գ խոստովանողացդ փիւ սիրողացդ և դաւանողացդ

¹³ Գ զխնդիրն

¹⁴ ԳԴ չիք տէր

¹⁵ Գ նոյնդ փիւ նոյնդ

¹⁶ Բ ընդդիմացողաց

ողորմութեամբն իւրով և ամենաքննին զաւրութեամբ իւրով¹⁷, որ թէպէտ և¹⁸ գործովք¹⁹ մեղանչեմք Աստուծոյ, այլ հաւատովքս ես և հաւատքս²⁰ իմ ամենեքեան զուղիղն²¹ և զճշմարիտն ունիմք, և թէ²² ի վերայ ճշմարտութեան պատժոյ հանդիպիմք, մի՛ զանգիտեք և մի՛ երկընչիք²³, զի վարձս ի տեսունէ առնումք, և մերձ է ժամանակն փրկութեան, և պարտ է այսմ ամէնայնի կատարել, զի երեւեցին ճշմարիտքն²⁴: Եւ ես, որ խրախոյս տամ ձեզ²⁵ և քաջալերեմ համբերել ամենայն իմաստութեամբ կամաւորութեամբ մահակից, և²⁶ ես ձեզ գտանիմ յամենայն գործս և ի տեսակս տանջանաց: Եւ թէ²⁷ բանիւք և կամ քննութեամբ էր մեզ նեղութիւնս կամ հարցափորձութեամբ, ահայ պատրաստ կամք յամենայն իրս տալ պատասխանի, զոր ինչ և հարցանիցեն²⁸, և եթէ տանջանաւք²⁹ և կամ բռնութեամբ, և ոչ յայնմանէ յուրաստ կամք և գոհանամք զԱստուծոյ յամենայն ժամ, որ մինչև ցայժմ յանաստուած հեթանոսաց դատեաց³⁰ և այժմ ի քրիստոնէիցդ նոյնպէս:

Բայց դուք մի՛ վրհատիք³¹, կարաւղ³² է Աստուած ընդ փորձութեացն և զելնն առնել: Սակայն որչափ ի կարի մեր է, ամենեքեան որպէս քաջ³³ զինուոր Քրիստոսի մարտիք զբարի ոք նահատակութիւն Յիսուսի ի վերայ ճշմարտութեան³⁴: Վկայ է ինձ տէր Աստուած իմ, վասն զի չեմք ի սխալումն ինչ և ոչ եմք ի թիրուծիւն հաւատոց և կամ յանդրգնաբար³⁵ զմեզ իրաւ կարծեմք, վասն զի այդ անզգամաց³⁶ է գործ և անմտաց:

Այլ շնորհաւքն³⁷ Աստուծոյ և սրբոց լուսաւորչացն մերոց³⁸ առաջնորդացն³⁹ զարքունականն և զճշմարիտն ունիմք ճանապարհ, որ ի Քրիստոս Յի-

17 Բ չիք և ամենաքննին զաւրութեամբն իւրով

18 Բ չիք և

19 Բ + միշտ

20 Բ հօտք փիս հաւատքս

21 Գ զուղեղն

22 Բ չիք թէ

23 Բ երկնչիք

24 Բ ճշմարտեալքն

25 Բ քեզ փիս ձեզ

26 Բ չիք և

27 Բ եթէ փիս թէ

28 Գ հացանէիցն

29 Բ տանջանոք

30 ԲԳ դատեալք

31 ԲԳ վհատիք

32 Բ կարող

33 ԲԳ զբաշ

34 Գ ճշմարտութեանն

35 ԲԳ յաղգնաբար

36 Գ անզգամաց

37 Բ շնորհօքն

38 ԳԲ մէք

39 ԲԳ առաջնորդաց

սուս, և ոչ յաջ խոտորեալ⁴⁰ մէր⁴¹ և ոչ յահեակ և ի պատուիրանացն Աստուծոյ ոչ ատարացեալ⁴² և ոչ հըպարտացեալ⁴³ և ոչ ամբարտաւանեալք որպէս զայլս ոմանս: Եւ արդ եթէ խարդախութեամբ ինչ ունիմք զթերութիւն հաւատոց, վասն է՞ր շարշարիմք իբրև զպատժապարտս և ոչ ունիմք հանգիստ, այլ տագնապաւ շրջիմք ընդ ծով և ընդ ցամաք, որպէս և Պաւլոս⁴⁴ պատմէ զինքենէ⁴⁵, զնոյն և ես ասեմ, եթէ սնոտի յուսով էր այս ամենայն շրջագայութիւնս⁴⁶ և փախուստ⁴⁷ և նեղութիւնս⁴⁸ և անձուկս ինձ տարապարտ է անցեալ, եթէ վասն պարսաւելի հաւատոյ զայս գործեցի և Խ (40) ամ կամ իմով ճշմարտութեամբս և զիմ հայրենի ի հայրապետութեամբս⁴⁹ տունն ի խաղաղութեան ժամանակի թողի և յայս փոխեցայ, ապայ ուրեմն խաբեալ ես միայն եղէ, բայց յուսովն Աստուծոյ եմ և վկայութեամբ սուրբ գրոց, վասն զի ուղղափառ⁵⁰ և զանթերին ունիմ զհաւատն: Արդ, ամենեքեան, որ իմ⁵¹ հայրապետութեանս և հաւատոցս կըցորդ էք⁵², մի՛ թուլութեամբ կամ աշառանաւք⁵³ պատկառէք և կամ երկնչիք⁵⁴ և զԱստուած վաճառէք վասն սնոտի կենացս, վասն զի ահայ այս է ժամանակ ընդունելոյ և առնուլ պսակ ի Քրիստոսէ, և երաշխաւոր ես եմ⁵⁵ ձեզ առ Քրիստոս, վասն զի որ զսուրբ հարցն զցանկն⁵⁶ ոչ պատառէ, ընդ սուրբսն պսակեսցի, ապայ թէ ոք զմարդկան փառս առաւել սիրեսցէ⁵⁷ քան զԱստուծոյն, ի դատաստանի որդւոյն Աստուծոյ ընդ ուրացաւզան⁵⁸ գտցի որք զՔրիստոս Աստուած ոչ խոստովանեցան և ի մեր հաւատոյս յարհնութենէս⁵⁹ անմասն ելցէ: Իսկ հաւատացեալքն ի հաւատս⁶⁰ մեր արհնեալ⁶¹ եղիցին յերկնաւորաց⁶² և յերկրաւորաց ի մենջ և յԱստուծոյ, որ է արհնեալ⁶³ յաւիտեանս ամէն⁶⁴ »:

40 Բ խոտորելով

41 ԲԳ մեզ

42 Բ ատարացեալք

43 ԲԳ հպարտացեալ

44 ԲԳ Պաւլոս

45 Բ+ զնեղութիւնս, զվիշտս, զշարշարանս, զհալածանս և զայլս նա փ/ս զինքենէ

46 Ա շրջագայութիւնս

47 Գ չիք փախուստ

48 Գ չիք և նեղութիւնս

49 Բ չիք հայրապետութեամբս

50 ԲԳԴ զուղղափառ

51 ԲԳԴ իմով

52 ԲԳ կցորդէք

53 Բ աշառանով

54 Բ երկնչիք

55 Դ չիք եմ

56 ԲԳ ցանկն

57 Դ սիրէ

58 Դ ուրացողսն

59 Բ յօրհնութենէս

60 Բ հաւատ

61 Բ օրհնեալ

62 Ա երկնաւորաց

63 Բ օրհնեալ

64 Դ չիք

2. Հովհաննես Սարկավազի Զատիկին նվիրված երկու աշխատության քննական բնագիրը կազմել ենք յետևյալ աղբյուրների համեմատության հիման վրա՝

Ա – Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Սարկավազի մատենագրությունը, էջ 269-276 (այս հրատարակության հիմքում մեր Բ ձեռագիրն է),

Բ – ՄՄ 1971 (1632 թ.), թ. 95բ-97ա,

Գ – ՄՄ 2180 (1644 թ.), թ. 455ա-456ա:

ՊԱՏՃԱՌ ԽԱՆԳԱՐՄԱՆ ԶԱՏԿԻՆ ՀՈՌՈՄՈՅ¹

Ժողովեցան յԱղեքսանդրիայ ի մայրաքաղաքն Եգիպտացւոց² արք անուանիք եւ իմաստասէրք ի յունաց եւ յասորոց, ի հռոմայեցւոց³ եւ յեգիպտացւոց⁴ թուով և՛ (35): Եւ առաքեն յերուսաղէմ եւ կոչեն առ ինքեանս զՓենեհէզ, որ ազգաւ եբրայեցի էր եւ հաւատով քրիստոնեայ: Եւ լինին և՛ (36): Եւ գլուխ իմաստասիրացն եւ առաջնորդ էաս էր, որ բուն ազգաւ աղեքսանդրացի էր եւ հաւատով քրիստոնեայ: Կարգեցին եւ հաստատեցին բոլորակ ՇԼԲ (532) ամաց, որ կոչի հինգհարիւրեկ: Եւ գլուխ բոլորին հաստատեցին զչորս ապրելի⁵ ամսոյ: Եւ ունի յինքեան բոլորակն⁶ զընթաց⁷ արեգական, որ ԻԼ.եակ (28-եակ) կոչին եւ նահանջից նահանջ: Եւ զընթացս լուսնոյ, որ իննեւտասներեակ կոչին, եւ զեւթներեկան⁸ եւ զբեսեքիստոնքն, որ նահանջ կոչին, եւ ցուցանէ ճշմարտապէս⁹ անսխալ զար¹⁰ լրման մեծի պատեքին ՇԼԲ (532) ամաց: Զայսպիսի գործ իմացեալ զմեծ եւ զհզար¹¹ իմաստնոյն¹² Եռիոն, որ ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետ եւ գիտնական էր ի մեծ պաղատին ի Կոստանդինուպալիս¹³ ի դրունս Յուստիանոսի կայսերն, յղէ պատգամ առ նոսա՝ եթէ զիս ընդէ՞ր ո՛չ կոչեցիք ի ժողովս ձեր, եւ զայսպիսի գործ առանց իմ ընդէ՞ր հաստեցիք¹⁴: Քինացեալ եւ մախացեալ ընդ ժողով իմաստասիրացն, որ առանց նորա զայսպիսի գործն կատարեցին, սկսանի իւրն առանձին ժամանակագրու-

¹ Գ ռոմոց

² ԲԳ Եգիպտացոց

³ ԲԳ հռոմեացոց

⁴ ԲԳ Եգիպտացոց

⁵ ԲԳ ապրիելի

⁶ Բ+ այն

⁷ Բ զընթացս այս, Գ զնթաց

⁸ Գ զ է երեկն

⁹ Գ նշտապէս

¹⁰ ԲԳ զօր

¹¹ Գ զհօր

¹² Բ զիմաստնոցն

¹³ ԲԳ կոստանդինուպոլիս

¹⁴ Բ հաստատեցիք

թիւնս առնել եւ կարգէ բոլորակ: Դնէ¹⁵ գլուխ բոլորակին իւրոյ զապրելի հինգ, զոր ժողովք իմաստասիրացն զշորս ապրելի եղին գլուխ բոլորակին իւրեանց, եւ յիններորդի կանոնի լրմանցն զապրելի վեց, զոր իմաստասէրքն հաստատեցին, զոր Եռիոն տգիտաբար կործանեալ զապրելի հինգ հաստատեաց, զոր ամենայն ՂԵ (95) ամի զաւր¹⁶ լրմանն մեծի պասեքին շաբաթ բերէ հինգ ապրելի: Եւ յորժամ հանդիպի յաւուր մեծի պասեքին շաբաթ, ոչ գոյ¹⁷ հնար եւ ճարանցանել ընդ աւուրն ընդ այն, այլ ի նոյն կործանել, զոյգ ընդ անաստուած եւ տիրասպան¹⁸ ազգին հրէից տաւնեն¹⁹ զաւր²⁰ մեծի զատկին յարութեան տեառն: Այս է²¹ պատճառք²² խանգարման զատկին յունաց: Իսկ որ ճշմարիտ եւ ուղղափառ մանկունքն²³ են եկեղեցոյ²⁴, ոչ երթան զհետ անաւրէն տոմարին Եռիոնի, որ տգիտաբար կործանեցաւ, այլ զհետ երթան ճշմարիտ իմաստնոցն²⁵, որ յիններորդ լրմանցն զապրելի վեց հաստատեցին եւ ոչ հինգ, զոր Եռիոն հաստատեաց, զի վեց ապրելի զատանէ եւ որոշէ զաւր²⁶ լրման մեծի պասեքին եւ ի կիրակին բերէ եւ ո՛չ ի շաբաթ, զոր ի կիրակի տանեմք²⁷, եւ անդ տանեմք զաւր²⁸ յարութեան փրկչին, եւ ոչ սխալիմք²⁹ եւ ոչ խոտորիմք մինչեւ ի միուս անգամ գալուստ փրկչին:

¹⁵ Բ+ և դնէ

¹⁶ Գ զօր

¹⁷ Բ գո

¹⁸ Ա. տերասպան

¹⁹ ԲԳ տօնեն

²⁰ Գ զօր

²¹ ԲԳ չիք

²² Բ հատք

²³ Բ մանկունք

²⁴ Բ եկեղեցոյ

²⁵ Բ իմաստասիրացն

²⁶ ԲԳ զօր

²⁷ Բ տանիմք

²⁸ ԲԳ զօր

²⁹ Գ չիք և ոչ սխալիմք

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅ ԶԱՏԿԻՆ

Եթէ ո՞րպէս եւ կամ զիա՞րդ հաստատեաց տէրն¹ գտան² սրբոյ զատկին ի վերայ լուսնին, լո՛ւր բանին, որ ասէ եթէ շորեքտասան ար³ ամսոյն յաղագս լուսալիր լինելո՞յ՝ որպէս եւ Փիլոն պատմէ: Քանզի ամիս լուսնական համարի աւուրս զառաջին սկիզբն լրման լուսնի, վասն զի յառաջ քան զՄովսէս ոչ ամիսք կային եբրայեցոց⁴ եւ ոչ յայնժամ⁵ ի նորոյ ինչ հաստատեցաւ որ չէրն, այլ լուսնականին ասէ ամիսս: Տե՛ս զբանն, զի շասաց եթէ «ամիսս այս եղիցի ձեզ սկիզբն ամսոց, որ չէրն, այլ եթէ ամիսս այս եղիցի ձեզ սկիզբն ամսոց եւ առաջին եղիցի ամիսս տարւոջ»⁶, յա՛յտ է թէ զաւուրս լուսնին ասէ ամիս, քանզի լուսնական ամիսք էին: Բայց տարի չեւ եւս էր եբրայեցոցն⁷, վասն զի քաղդէականան վարէին տարեաւ եւ ամսաւք, եւ ո՛չ վարկպարագի, զոր թէպէտ լրումն սահմանեաց, այլ որպէս ի սկզբանէ արարչութեան էր լուսին, զնոյն եւ այժմ սահմանեաց: Քանզի յաւուր արարչութեան շորեքտասանաւրեայ էր լուսին: Եւ թէպէտ միաւրեայ էր, սակաւն փութիւն բոլորին որպէս շորեքտասանաւրեայ էր, զի անմարթ էր թերի եւ կիսակատար լինել լուսինն յաւուր լինելութեան իւրում, վասն զի ամենայն արարածք լի⁸ եւ կատարեալ ստեղծան, որպէս բանջարքն ոչ դեռաբոյսք⁹, այլ հասեալք, եւ ծառք կատարեալք եւ պտղաբերք, եւ մարդն երեսնամեայ հասակաւ, թէպէտ միաւուրք կենդանի: Ըստ նմին աւրինակի եւ լուսինն շորեքտասանաւրեայ լիութեամբ լուսնոյ¹⁰ կատարեալ:

Ասեն վարդապետք եբրայեցոցն, թէ երեք տանս¹¹ զատկաց արար Մովսէս յանապատին, եւ ապա ի հակառակել ժողովրդեանն ամենայն պատուիրանք աստուածային եւ կարգք լռեալ դադարէին մինչեւ յաւր անցանելոյ որդւոցն¹² Իսրայէլի¹³ ընդ Յորդանանի տասն ար ամսոյն առաջնոյ, եւ ոչ զամսոյն կոչէ տասն, այլ զլուսնին¹⁴, քանզի ամսոյն առաջնոյ, որ անուամբ կոչի, նիսան ութետասան էր՝ եւ լուսինն տասն: Այս տասնեակ մեծի խորհրդոյ, յորում եւ առին զոչխարն, եւ աւրինակ մկրտութեանցն ընդ Յորդանան եւ զգալուստն Քրիստոսի յերուսաղէմ յաւուր արմաւենեացն¹⁵: Եւ արար Յեսու զատկին¹⁶

¹ Բ զաէր
² Գ գտօն
³ ԲԳ օր
⁴ ԲԳ եբրայեցոց
⁵ Բ այնժամ
⁶ ԲԳ տարոջ
⁷ ԲԳ եբրայեցոցն
⁸ Ա չէք
⁹ Գ դեռաբուսք
¹⁰ Գ լուսնոյն
¹¹ Գ տօնս
¹² ԲԳ որդոցն
¹³ Բ Իսրայէլի
¹⁴ Գ+ կոչէ
¹⁵ Գ արմաւիւնեացն
¹⁶ Գ + իւր

քսաներկու ար ամսոյն յառաջնոյ, բայց անուանէ չորեքտասան ըստ աւուրց լուսնին եւ առնէ նորոգումն կարգաց եղծելոցն յանապատին¹⁷ որպէս եւ թլփատեաց զժողովուրդն անթլփատ զծնեալսն յանապատին: Եւ առնէ իբրեւ նորոյ¹⁸ սկիզբն կարգաց եւ արինաց, որպէս Մովսէս յելանելն յեգիպտոսէ: Քանզի անցանելն ընդ Յորդանան ելս կոչի յեգիպտոսէ, եւ դադարէ տաւն¹⁹ զատկին մինչեւ ի ութեւտասն ամն Յովսիայ թագաւորին, անդանաւր տաւնել եւ անդէն դադարել մինչեւ յաւարս Զարաբաբէլի, եւ զշինուած տաճարին ասի տաւնել մինչեւ յաւուրս Եգեկիայի եւ այլոց ոմանց: Բայց ո՛չ յառաջնումն ամսեանն, այլ յերկրորդումն, եւ ո՛չ ըստ արինացն ոչ կամեցաւ:

Ապա յետոյ Եզրայ նորոգեալ կարգեաց զիննեւտասներեկ լուսնին զազգին եբրայեցոց²⁰ եւ անտի անխափան²¹ տաւնեցաւ²² մինչեւ ի խաչելութիւն Քրիստոսի, յորում դիպաւ չորեքտասաներորդն նիսան յաւուր հինգշաբթոյ²³ լրումն լուսնին՝ ըստ արինակի ելիցն յեգիպտոսէ, զի եւ մեք փրկեցայք²⁴ պատուական արեամբ Քրիստոսի:

Յետոյ եւ սուրբ առաքեալքն յամենայն ամի երթալով Նրուսաղէմ յիշատակեալ կատարէին զաւր շարշարանաց փրկչին եւ տաւնէին զաւր²⁵ յարութեան եւ աստուածային նշանագործութեամբն զբազումս դարձուցանէին ի Քրիստոս, եւ մկրտէին մինչեւ յերկու ամն Վեսպիանոսի, յորում եղեւ հո՛ւակ²⁶ յետին աւերումն տաճարին եւ պաշարումն եւ գերութիւն Նրուսաղէմի: Յորում ի սրբոյ հոգւոյն հրամայեալ²⁷ ոչ ումեք ի քրիստոնէից անդ լինել յայնմ տաւանի, յադագս ապրելոյ ի շարեացն եկելոցն ի վերայ Նրուսաղէմի եւ արտաքոյ ժողովել ի տեղիս²⁸ տեղիս տաւնէին զտաւն սրբոյ զատկին:

Յետոյ Արիստիդէս փիլիսոփայ Աթենացի ընկեր Կոդրատեայ²⁹ եպիսկոպոսի՝ ունկնդիր առաքելոցն, արար իննեւտասներեկ լուսնի հոռոմայեցոցն եւ այսպէս նմանեցուցեալ ասաց, եթէ առաջին արն ապրիելի է սկիզբն արարչութեան, եւ զի չորս աւուրն, ասէ, ստեղծաւ լուսին ի չորս ապրիլի, եղ զչորեքտասան լուսնի եւ կարգեաց զնա գլուխ բոլորին, վասն զի ի սմին աւուր հանդիպի չորեքտասան նիսանայ լրումն եւ անվերադրութիւն:

Յետոյ Ղեւոնդէս՝ հայրն Որոզինէսի³⁰, արար զիննեւտասներեակ լուսնին եգիպտացոց եւ եթովպացոցն:

¹⁷ Բ + եւ առնէ

¹⁸ Գ չիք նորոյ

¹⁹ Գ տօն

²⁰ ԲԳ եբրայեցոց

²¹ Գ անխաբան

²² Գ տօնեցաւ

²³ Ե շաբաթոջ

²⁴ Ա փրկեցաւ

²⁵ Գ զօր

²⁶ Ա յուակ

²⁷ Ա հրամայել

²⁸ Ա տեղին

²⁹ Գ Կոդրատեա

³⁰ Բ Որոզէսի

Յետոյ Որոգինէս՝ որդի նորա, արար իննեւտասն նորուն լուսնի արաբացոց եւ մակեղոնացոցն ըստ նմանութեան եւ ձեւոյ՝³¹ եզպիտացոց անդր հայելով:

Յետոյ Անատաւրիոս³² եպիսկոպոս եկեղեցւոյն³³ լաւոգիկեցոց, արար զիննեւտասներեկ լուսնի յունաց եւ ասորոց, ըստ ձեւոյ արինակի հոռմայեցոցն անդր հայելով:

Արդ՝ թէպէտ այս ամենեքեան նախագոյն կարգեցան, սակայն ընդհանուր³⁴ աշխարհս շուսան վասն նեղութեան հալածանաց, որ ի վերայ քրիստոնէից, այլ տանէին խառնակ զոյգ ընդ հրէից, անսուրբ մինչեւ յաւուրս երանելոյն Կոստանդինոսի³⁵: Եւ ժողովոյն նիկիայ ասացաւ ի թագաւորէն մի եւս այնուհետեւ ընդ տեառնասպան ազգին հրէից տանել, այլ զատանիլ ի նոցանէ, տուեալ հրաման ի մէջ առնուլ զիննեւտասներեկ լուսնի զատկաց, որք կարգեալ էին ի վերոյ ճառեալ արանցդ առնուլ աշակերտս յամենայն ազգաց քրիստոնէից՝ ուսանել զնոցա տոմար, եւ զատուցանել զքրիստոնէականն ի հրէականէն: Այլ թէպէտ եւ ըստ հրամանի թագաւորին գործն կատարէր, այլ ոչ անտարակուսելի կարգեցաւ արինակք:

Յետոյ եւ յաւուրս Կոստանդեայ՝ որդւոյն³⁶ Կոստանդիանոսի, Անդրէաս³⁷ եղբայր Մագնոսի եպիսկոպոսի, կարգեաց տոմար ամաց երկահարիւրից, սակայն եւ այն ոչ անտարակուսելի: Ապա ի սպառել Անդրէասեան տոմարին ամացն երկուհարիւրից, յաւուրս Յուստիանոսի թագաւորի եղեւ բազում խնդիր հմտագոյն իմաստասիրաց՝ վասն ոչ բերելով ճշգրտիւ զկարգ իննեւտասներեկ բոլորին որ ՂԵ (95) ամաւ բովանդակէր³⁸ զեղանակ շրջագայութեան:

Եւ ի նոյն յոլովից թուեցաւ դժուարինագոյն, զի բազում ամաւք³⁹ ըստ աւուրց բոլորակին շտողէր զկնի բեսեքիստոնին: Վասն որոյ եղեալ քննութիւն յԱղեքսանդրիայ, որ է մայրաքաղաք ամենայն իմաստասիրութեան, գտաւ անտարակուսելի արինակ ՇԼԲ ամաց շրջաբերութեանց, որ ստուգիւ ցուցանէ զաւուրս շորեքտասան պասեքին: Գլխաւոր իմաստասիրացն Աղեքսանդրացին⁴⁰ էաս, ունելով իւր⁴¹ ընկեր զհրէայն Փենեհէզ, որ էր ի Տիբերիդայ, զԳաբրիէլ յԱստորեաց, զՅոհան յԱրաբացոց, զԱբդիէ ի յեթովպիէ, զՍերգի ի Մակեղոնացոց, զԵւղոզն⁴² ի Յունաց, զԳիզան ի Հոռմայեցոց, էաս ի նոյն Եգիպտացոց, ունելով ընդ ինքեանս այլ եւս ընկերս եւ բազում աշակերտս,

³¹ Գ. ձեւոյն

³² ԲԳ անատաւրիոս

³³ ԲԳ եկեղեցւոյն

³⁴ Բ ընթեանուր

³⁵ Բ Կոստանդիանոսի

³⁶ ԲԳ որդոյն

³⁷ Բ անդէաս

³⁸ Բ բաւանդակէր, Գ բաւանդակէր

³⁹ Գ ամօք

⁴⁰ Գ չիք

⁴¹ Գ չիք

⁴² Ա. զԵւղոզ

որոց զանուանս⁴³ ոչ յիշատակեցաք: Բայց ընդ ամենայն ասէ լինել թուով արս երեսուն եւ վեց:

Աստանաւ⁴⁴ եղեալ Իոիոն վարդապետ դրան արքունի Կոստանդինապոլսի⁴⁵, որ ազգականութեամբ աւտար⁴⁶ եւ ոչ քաղաքացի, զոր ոմանք Աղեքսանդրացի գոլ ասացին զնա: Սա զչարեալ ընդ իմաստասիրաց ժողով որ յԱղեքսանդրիայ, իբր քամահանս վարկուցեալ զոչ տանելն ի ժողովն, հակառակ ճշմարտութեան մաքառի, խոտէ զկարգեալն ի նոցանէ: Նոյնպէս եւ զառաջ եղեալսն գոգցէ, իբրեւ տգէտս զնոսս համարեալ, առնէ ժամանակագրութիւնս⁴⁷ նորաձայնս հակառակ աստուածային գրոց եւ ամենայն ժամանակագրաց, նոյնպէս եւ տոմար փոխէ զիննեւտասներեակ լուսինն ի վեցէն ապրելի, ի հինգ եւ դնէ զնա գլուխ բոլորին: Եւ առնէ աւրինակ իւր զտասս պարմոփի⁴⁸ ըստ եգիպտացւոցն⁴⁹, որ ի մէջն պարմոփի ձայնի դնէ զնա գլուխ բոլորին լրման վերադիր հակառակ առաջնոցն, որպէս եւ նոքա եբրայեցւոցն⁵⁰ հայելով ձեւացուցին:

Սորա նոյնպէս զեգիպտացին արարեալ աւրինակ, իբր թէ ցուցանել իմաստասիրացն աղեքսանդրացոց, թէ յոյժ տգէտք էք, որ եւ ոչ ձեր ազգին գիտէք հմուտ⁵¹, զիա՞րդ վասն այլոց ազգաց կարգեցէք տոմար: Եւ զհոռմայեցւոցն⁵² այսպէս կարգեաց, եղ զհինգ ապրելի գլուխ բոլորին եւ կարգեաց նմա վերադիր ութ, վասն զի երեքտասանաւրեայ ասաց զլուսինն յաւուր ստեղծման⁵³ իւրոյ, զուգելով զութ եւ զհինգ, այսինքն՝ զվերադրին խորհուրդն նմա համարեցաւ⁵⁴, եւ արկանելով ի վերայ վերադրին մետասան մետասան թիւ մինչեւ ի կատարումն իննեւտասներեկին, եւ խաղացուցանէ անուացեալ, ի ճարտարութիւն արուեստին պանծացեալ, աղարտեալ խոտէ զառաջնոցն գիրս, եւ բռնութեամբ հրամանաւ թագաւորին ընդ ամենայն աշխարհս զիւր հաստատեաց: Բայց քա՛ւ եւ մի լիցի մեզ հասանել ժամանակագրութեան Եոիոնի, քանզի այսպէս գրեալ է, թէ անիծեա՛լ, որ առնէ զատիկ յերկոտասաներորդումն ամսեանն՝ յառաջ քան զհասարակել տուրնչեան եւ գիշերոյ, անիծեա՛լ, որ առնէ զատիկն⁵⁵ ընդ տիրասպան ազգին հրէից, կամ ընդ շարմատացիսն⁵⁶, կամ ընդ պաւղիանոսացն⁵⁷, անիծեալ որ առնէ զատիկն քսան եւ երեք լուսնի:

⁴³ Ա.Գ անուանքն

⁴⁴ Բ.Գ աստանօր

⁴⁵ Բ կոստանդինուպոլսի, Գ կոստանդինապոլսի

⁴⁶ Գ օտար

⁴⁷ Գ ժամանակագրութիւն

⁴⁸ Ա պարմոփի

⁴⁹ Բ.Գ եգիպտացոցն

⁵⁰ Բ.Գ եբրայեցոցն

⁵¹ Բ հմուտս

⁵² Բ.Գ զհոռմայեցոցն

⁵³ Գ ստեղծմանն

⁵⁴ Բ + այլ եւ ժգ շրջառութիւնս թոյնն լուսնականաց զարեգակն խորհուրդն նմա

⁵⁵ Բ.Գ զատիկ

⁵⁶ Բ.Գ շամարտացիս

⁵⁷ Բ.Գ պոլիանոսացն

Արդ եռիոն թէպէտ բիւր անգամ կարծէ ճարտարանալ, սակայն ո՛չ զեր-
ծանի ի նզովից աստի յայնցանէ, որ միոյն⁵⁸ փախչի⁵⁹ եւ միոյն⁶⁰ շաղախի,
նմանեաւ այնմ, որ սակաւ աղաւթէ⁶¹ եւ բազում հայհոյէ: Քանզի յորժամ դիպի
ի շաբաթ հինգ ապրելի ըստ եռիական թուոյն, համարեն զնա լրումն եւ ի վեց
ապրելի առնեն զատիկն, որ դիպի ի վեշտասան նիսանայ տաւնել⁶² զոյգ⁶³ ընդ
հրէի, ստուգել⁶⁴ հայոց նզովիցն: Քանզի ոչ երբեք տաւնել հրէիցն ի չորեքտա-
սանիւ, քան զտաւն զատիկս⁶⁵, այլ միշտ տաւնեն ի վեշտասան նիսան նոքա եւ
շամարտացիքն⁶⁶: Քանզի շամարտացիքն հաստատագոյն եւս առնեն⁶⁷ քան
զնոսա, թէպէտ եւ ի նոցանէ ուսեալք: Այլ եւ պաւղինարոսքն ի նմին աւուր
տաւնեն եւ զինչ աւր եւ դիպի լրմանն՝ կիրակի անուանեն, որպէս եւ հրէայքն
շաբաթ անուանեն, թէպէտ եւ չիցէ շաբաթ:

Բայց քա՛ւ լիցի տաւնել ընդ նոսա եւ կրել նզովս: Վասն զի ամենայն շան
սուրբ հարցն վասն ի նոցանէ զատուցանելոյ էր, յոր եւ հայաստանեայցս⁶⁸
ճշմարտապէս անուանի զատիկ տեառն, այսինքն զատուցեալ յամենայն հեթա-
նոսականաց եւ ի հրէական տաւնից, սրբեալ եւ եղեալ «տաւնից տեառն տաւն
եւ ժողովոց ժողով», որպէս Գրիգոր Աստուածաբանին հաճոյ թուեցաւ ասել:
Վասն այնոսիկ⁶⁹ հրամայեցին մեզ հարքն մի տաւնել ի լրմանն եբրայեցոց⁷⁰,
այլ մինչ⁷¹ աւուր շաբաթուն դիպեցի չորեքտասան լուսնի պահել զշաբաթն, զի
երթիցէ հասցէ ի տաւնի կիրակէ եւ լցցէ զխորհուրդ շաբաթուն, չարչարանացն
պահեսցի, վասն այնորիկ եւ պասքայ կոչեցին, որ թարգմանի⁷² չարչարանք: Եւ
թէ կիրակի դիպի չորեքտասան լուսնի, անցանէ ի միւս կիրակին, զի մի ընդ
հրէիցն տաւնեսցի:

Եւ ո՛չ ինչ դանդաղելի է եւ երկմտեալի զՁ աւրն աւելի պահել, քանզի
յուսացեալ վստահէ, եթէ ի շաբաթուն ընու զխորհուրդ չարչարանացն եւ ի
կիրակէն ցյարութիւն: Եւ եթէ դիպիցի չորեքտասան լուսնի ի շաբաթու, անցցէ
աւուրք միով յառաջ ի կիրակի, զի մի տաւնեսցի ընդ հրէից: Եւ փոխանակեսցի
կիրակէն սուտ ընդ ճշմարիտ կիրակէն, որպէս պաւղինարոսքն⁷³ ժպրհեցին

58 + ի միոյն
59 Ա.Պ. փաղչի
60 Բ ի միւսոյն
61 Բ աղօթէ
62 Գ տօնել
63 Բ զուգ
64 Բ ստուգանել
65 Ա զատիկս
66 ԲՊ շամարտացիքս
67 Բ առնին
68 Բ հայաստանեացս
69 Բ այնորիկ
70 ԲՊ եբրայեցոց
71 Բ յինչ
72 ԲՊ թարգմանի
73 ԲՊ պօղինարոսքն

առնել, այլ զի կացցէ շաբաթն շաբաթն, եւ մի՛ որպէս հրէայքն առնեն շաբաթ փոխանակեալ գողունի, կամ որպէս պաւղինարոսքն⁷⁴ զկիրակէն: Այլ եկեղեցի⁷⁵ ոչ գիտէ փոխանակել կիրակէ ընդ կիրակէի, եւ ոչ շաբաթ ընդ շաբաթու, այլ յետ ճշմարիտ շաբաթուն եկեսցէ մեծ ար յարութեան:

Եւ Եռիոն ի ժամանակագրութեան իրում դնէ ԲՇ (5500) ի ծննդեան⁷⁶ փրկչին եւ արինակ առնու զչափ տապանակին վկայութեան ի հինգ կանգնոյ եւ կիսոյ լեալ: Եւ այս ի՞նչ նմանութիւնք են ժամանակաց եւ կամ զի՞նչ նմանութիւն է երեքտասանարեայ ստեղծեալ լուսին, զի մինչ ամենայն արարածք լի եւ կատարեալ ստեղծան, լուսինն ընդէ՞ր թերակատար եղեւ, որ⁷⁷ Որմիգինէս⁷⁸ ասէ այսպէս թէ միարեայ ստեղծու լուսին, վասն զի մի ար⁷⁹ իսկ էր լինելութեան, եւ զոյգ ընդ արեգական ստեղծու ի միւսում տեղոջ ի միջոցի երկնի ծագման կողմանէ, որպէս այժմ յորժամ երթայ եւ դեպի լուսին արեգական միարեայ⁸⁰ անուանի լուսինն: Արդ՝ թէպէտ եւ սխալ եւս, սակայն պարտ է հանգոյն⁸¹ նմանեցուցանել քան զԻռիոնին⁸²:

Բայց մեք յերկոցունցն դատեսցուք: Իսկ Իռիոն որչափ ճարտար քան զամենեսեան զինքն վարկեաւ, սակայն ընկալաւ զհինգհարիւրեակն, կարգեալն յէասանց, զի հիմն ոչ ոք⁸³ եգիտ այլ արինակի, քանզի հիմն ոչ ոք կարէ դնել, քան զՇկն⁸⁴ եղեալ յէասեանցն: Արդ մի տաւնեսցուք ի երկոտասան ամսեանն յառաջ քան զհասարակել տուրնջեան եւ զիշերոյ: Այլ յառաջնումն ամսեան տաւնեսցուք, քանզի ամսեան⁸⁵ առաջնումն շարշարեցաւ Քրիստոս զկնի հասարակածին, որպէս եւ ի սկզբանն իսկ ստեղծու մարդն առաջին զկնի հասարակածին:

Եւ⁸⁶ Իսրայէլ զկնի հասարակելոյ յամսեան առաջնում ել յեգպիտոսէ: Ի նմին աւուր եւ մեք փրկեցաք ի սատանայէ եւ ի պիղծ⁸⁷ զաւրաց նորա: Արդ մի տաւնեսցուք ի քսան եւ երեք լուսնին, եւ մի ընկալցուք զչորեքտասան լուսնին եւ զվեցն ապրիլի եւ մի՛ դիցուք այլ զլուսի բոլորին: Բայց միայն զհրամայեալն ի տեառնէ՛ զչորեքտասան նիսանայ եւ զայլոց ազգացն, որ նմա հանդիպին:

Բայց էասեանքն⁸⁸, որ զԻԳ նիսանայ կարգեցին զլուսի բոլորին եւ զայլոց

⁷⁴ ԲԳ պօղիւնարոսքն

⁷⁵ Ա + աստուծոյ

⁷⁶ ԲԳ ծնրնդեան

⁷⁷ Բ և ուր

⁷⁸ Ա. Եմիգինէս, Գ Լմիգեմե

⁷⁹ ԲԳ օր

⁸⁰ ԲԳ ա օրեա

⁸¹ Գ հանգում

⁸² Ա.Գ իռնին

⁸³ Գ չիք

⁸⁴ Ա. չիք զՇկն

⁸⁵ Գ չիք տաւնեսցում, քանզի ամսեան

⁸⁶ Բ նոյնպէս եւ ի

⁸⁷ Բ պեղծ, Գ պիծ

⁸⁸ Բ էասաբն

ազգացն որ նմա հանդիպին ոչ թէ զնա խոստովանեցան զգլուխ բոլորին և⁸⁹, ոչ աղարտեցին զառաջինսն: Այլ վասն զի տոմարն⁹⁰ Անդրէասայ երկու հարիւր ամացն ի շորս նիսան սպառեցաւ եւ սկիզբն Շեակ բոլորին ի քսան եւ երեք նիսանայ եղեւ, վասն այնորիկ զնա եղին զլուխ բոլորին՝ ոչ միայն ի սկզբանն եւ ելիցն եւ խաչելութեան, այլ միայն ամին իսկ հինգարիւրեակ բոլորին: Բայց խոստովանեցին զլուխ բոլորին զԺԴ (14) նիսանայ հրամայելոյն ի տեառնէ, որում մեք հետեւեսցուք: Արդ յորժամ դիպի շորեքտասան լուսնի ի շորս աւելեացն մինչեւ ի ԻԸ (28) նիսանայ⁹¹, այսինքն ապրիլի⁹² ութ եւ տասն, պահեմք եւ առնեմք⁹³ զատիկն, իսկ եթէ ի Դ (4) աւելեացն եւ անդէն յագարացիս⁹⁴, իսկոյն կատարեցին երկոտասան ամսեայ թիւ լուսնին միւս այլ ամիս յաւելումք ի վերայ երկոտասան ամսեանն⁹⁵, որ անուանեալ կոչի նահանջեալ, քանզի յայն ամքն պակաս գտանին ընթացք⁹⁶ լուսնին: Քանզի⁹⁷ զթիւ ընթացիցն արեգական այսպէս կազմեցաւ. նահանջեալ ամսաւք լցցի, որպէսզի երթիցէ հասցէ թիւ ընթացից լուսնին ընթացից արեգականն: Զի թէ այսպէս ոչ լինէր, դիպէին երբէք երկու զատիկ ի միում ամի, այլ նահանջեալ ամսաւք ծագեսցեն, ածցեն զմեզ, զի միշտ յետ հասարակելոյ տուրնջեան եւ գիշերոյ արասցուք զատիկն, քանզի նոքաւք⁹⁸ հասանեմք յամիսն յառաջինն, վասն այսորիկ յաւելուլ հարկ եւ պատշաճ է: Քանզի եւ⁹⁹ արինակն եւ նմանութիւն յառաջամուտ ամսեանն հրամայէր առնել ի հնումն: Եւ չէ իշխանութիւն եկեղեցւոյ¹⁰⁰ աստուծոյ ի երկոտասան ամսեան առնել զատիկ, որպէս եւ աստուածային առաքեալն ասէ. եթէ առաջին էանց եւ ամենայն ինչ վերստին¹⁰¹ նորոգեցաւ Քրիստոսիւ: Արդ այսուհետեւ ամի ամի զնոյն տրտմութիւն, զոր ընկալան առաքեալքն, պահաւք սգացուք¹⁰² եւ մեք, եւ յարութեամբ միաձնին ուրախ լիցուք: Եւ վասն այսորիկ ի հարկէ ամի ամի առնէ եկեղեցի¹⁰³ զատիկ բաղարջակերացն¹⁰⁴, զի հաստատեալ կացցէ յիշատակ շարշարանաց փրկչին յուրախութիւն ամենայն քրիստոնէից:

⁸⁹ Ա. չիք ոչ թէ զնա խոստովանեցան զգլուխ բոլորին և

⁹⁰ Ա. տամարն

⁹¹ Բ նիսան

⁹² Բ ապրիլի

⁹³ Գ տանեմք

⁹⁴ Ա. յագարասիս

⁹⁵ Ա. չիք թիւ լուսնին միւս այլ ամիս յաւելումք ի վերայ երկոտասան ամսեանն

⁹⁶ Ա. ընթացք

⁹⁷ Բ քան

⁹⁸ ԲԳ նոքա

⁹⁹ Բ չիք

¹⁰⁰ ԲԳ եկեղեցոյ

¹⁰¹ ԲԳ վերստին

¹⁰² Բ սգացուք

¹⁰³ Ա. + աստուծոյ

¹⁰⁴ ԲԳ բաղարձակերացն

ДЖУЛИЕТТА ЭЙНАТЯН
ПАСХА И “КРИВАЯ ПАСХА” (2): “КРИВЫЕ ПАСХИ” 1102, 1197,
1292 И 1539 ГГ. ВТОРОГО АРМЯНСКОГО 532-ЛЕТНЕГО ПЕРИОДА
(Исследование и тексты)

Ключевые слова: подсчеты, Эас Александрийский, Ирион, противоречия с греческой церковью, Григор Вкайасер, Ованнес Саркаваг.

Армянская церковь вычисляла дату пасхи по 532-летним пасхальным таблицам, составленным в 561 г. кружком Эаса Александрийского. Греческая церковь следовала правилам календароведа Ириона. Вследствие этого, четырежды за 532 года (в 95-м, 95-м, 95-м и 247-м гг.) между армянской и другими церквями возникало несоответствие дат пасхи (“кривая пасха”).

В первой статье нашей серии, посвященной данной проблеме, представлена история “кривой пасхи” 570, 665, 760 и 1007 годов, а в данной статье – 1102, 1197, 1292 и 1539 гг., когда обострившиеся взаимоотношения между церквями приводили к столкновениям.

JULIETTA EINATYAN
EASTER AND “ERRONEOUS EASTER” (2): THE “ERRONEOUS
EASTERS” OF 1102, 1197, 1292 AND 1539 OF THE SECOND
ARMENIAN 532-YEAR-CYCLE
(Study and Texts)

Keywords: calculation, Aeas of Alexandria, Irion, controversies with the Greek Church, Grigor Vkasaser, Hovhannes Sarkavag.

The Armenian Church counted the date of Easter according to the 532-year-cycle tables created in 561 in the circle of Aeas of Alexandria. The Greek Church followed the rules established by the calendar expert Irion. Consequently, there occurred a discrepancy of Easter dates between the Armenian and other churches (“erroneous Easter”) four times within 532 years (in the 95th, 95th, 95th and 247th years).

The first of our articles dedicated to this topic presents the history of the “erroneous Easters” of 570, 665, 760 and 1007, while the current article focuses on the years 1102, 1197, 1292, and 1539, when the aggravated relations between the churches led to clashes.